

УДК 340.12;341.3;341.64

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-45-50><https://orcid.org/0000-0002-4655-2869>**Озель Віталіна Іванівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри теорії та публічного права
юридичного факультету Інституту управління, технологій
та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: КРИЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ

Анотація. У статті досліджено стан забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України в умовах збройної агресії з боку російської федерації. Метою дослідження є виокремлення цих проблем та пошук шляхів їх подолання через аналіз рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Розкрито правові позиції України щодо дотримання міжнародних стандартів прав людини відповідно до Конституції України та Європейської конвенції з прав людини, ратифікованої Україною у 1997 році. Проаналізовано законодавчі акти, що регулюють захист прав людини на окупованих територіях, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції».

Аналізуються ключові рішення Європейського суду з прав людини у міждержавних справах "Україна проти Росії" щодо окупації Криму та подій на сході України, а також індивідуальні справи, що стосуються порушень прав людини в контексті збройного конфлікту. Особливу увагу приділено визначенню ЄСПЛ "ефективного контролю" держави-окупанта та встановленню відповідальності за системні порушення прав людини на окупованих територіях.

Розглянуто на практиці ЄСПЛ, зокрема у справі «Хлебик проти України» та аналогічних справах, у яких Україна була визнана такою, що вжила всіх можливих заходів для забезпечення доступу до правосуддя на непідконтрольних територіях. Виокремлюються позитивні дії, вжиті Україною для захисту прав своїх громадян на окупованих територіях, та межі відповідальності держави в умовах триваючого збройного конфлікту. На основі аналізу практики ЄСПЛ робляться висновки щодо формування правових підходів до захисту прав людини в умовах окупації та збройного конфлікту.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, окупація, анексія, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, захист прав, реалізація прав, кримінальна юстиція, позитивні дії держави.

Annotation. The article examines the state of ensuring human rights and freedoms in the temporarily occupied territories of Ukraine under the conditions of armed aggression by the Russian Federation. The study aims to identify these issues and find ways to overcome them through the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights (ECHR).

The legal positions of Ukraine regarding compliance with international human rights standards in accordance with the Constitution of Ukraine and the European Convention on Human Rights, ratified by Ukraine in 1997, are disclosed. Legislative acts regulating the protection of human rights in the occupied territories are analyzed, including the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine"

and the Law of Ukraine "On the Administration of Justice and Criminal Proceedings in Connection with the Conduct of the Anti-Terrorist Operation."

Key decisions of the ECHR in interstate cases "Ukraine v. Russia" regarding the occupation of Crimea and the events in eastern Ukraine are analyzed, as well as individual cases related to human rights violations in the context of armed conflict. Special attention is paid to the ECHR's definition of "effective control" by the occupying state and the establishment of liability for systemic human rights violations in the occupied territories.

The ECHR's practice is considered, particularly in the case of "Khlebiuk v. Ukraine" and similar cases, in which Ukraine was recognized as having taken all possible measures to ensure access to justice in uncontrolled territories. Positive actions taken by Ukraine to protect the rights of its citizens in the occupied territories and the limits of state responsibility in the context of the ongoing armed conflict are highlighted. Based on the analysis of the ECHR's practice, conclusions are drawn regarding the formation of legal approaches to the protection of human rights under conditions of occupation and armed conflict.

Keywords: human rights, martial law, occupation, annexation, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, protection of rights, implementation of rights, criminal justice, positive actions of the state.

Постановка проблеми. Захист прав і свобод людини є провідним обов'язком сучасної демократичної правової держави. Україна зафіксувала для себе це зобов'язання у статті 3 Конституції (Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР). Водночас Україна є підписантом таких основоположних міжнародних актів щодо захисту прав людини як: Загальна декларація прав людини (ООН, від 10 грудня 1948 року) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (далі - Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ). Європейська конвенція з прав людини була ратифікована Україною після прийняття Конституції України – Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. Таким чином, узявши на себе міжнародні зобов'язання у сфері захисту прав людини, Україна остаточно зафіксувала для себе вектор демократичного розвитку, який був підсилений ухваленням Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV), що запровадило прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) для нашої держави.

Вагомим проблем зазнає сфера захисту прав і свобод людини в умовах російсько-української війни. Окупація та анексія частини території України, встановлення окупаційного адміністративного управління та поширення російського законодавства на цих територіях спричинила системні порушення міжнародних стандартів прав людини. Таким чином існують вагомні перешкоди щодо вжиття усіх необхідних організаційно-правових заходів щодо належного забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематиці захисту прав людини присвячено багато робіт як українських, так і зарубіжних науковців: В.О. Боняк, О.О. Гайдулін, І.В.Гловюк, І. М. Шаркова, Н.І. Карпачова, А.М. Колодій, А.М. Кучук, В.В. Лутковська, О.В. Марцеляк, А.Ю. Олійник, В.Ю. Худолей та ін. Водночас окремі питаннями порушення прав людини на окупованій території, практиці розгляду справ Європейським судом з прав людини та постановленням рішень щодо вжиття Україною необхідних заходів загального характеру щодо захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану та міжнародного збройного конфлікту залишаються мало дослідженими.

Метою статті є дослідження рівня забезпеченості прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану та виокремлення проблемних аспектів забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України, пошук шляхів їх подолання через призму рішень Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. З 20 лютого 2014 року триває збройна агресія з боку російської федерації щодо України (Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 № 145-

VIII). Ще у 2014 році російська федерація окупувала та анексувала півострів Крим, а частина Донецької та Луганської областей опинились під її повним контролем через сепаратистські угруповання ЛНР та ДНР, які в своєму законодавстві Україна називає «терористичними організаціями»¹. Згодом, після розгортання повномасштабних воєнних дій та захоплення значної частини територій, росія, порушуючи норми міжнародного права, анексувала ще чотири області України (Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську).

Україна зобов'язана вживати конкретні дії щодо захисту прав людини на окупованих територіях, відносно до тієї ситуації, яка виникла. Анексія ворогом територій, впровадження окупаційної влади породжує вагомі проблеми у сфері забезпечення прав людини, поширення впливу української адміністративної та політичної влади на ці території. Адже Україна, як суверенна держава поширює своє право на всю територію у межах міжнародно-визначеного кордону.

Важливим кроком у реалізації позитивних дій українською державою щодо захисту прав людини було ухвалення Закону України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (далі – Закон № 1207-VII) [1]. Цей Закон зафіксував важливі правові інструменти у напрямку захисту конституційної законності та визначив правову позицію України щодо власної території та захисту громадян. По-перше, необхідно відзначити ті норми преамбули Закону, що констатували «невіддільне суверенне право України на відновлення і збереження її територіальної цілісності в межах міжнародно визнаного державного кордону», та підкреслили, що «основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин».

Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України (ст. 1 Закону № 1207-VII) [1]. Таким чином, акти міжнародного права, ратифіковані Верховною Радою України, поширюють свою чинність на всій території України. В умовах міжнародного збройного конфлікту найбільшої ваги набувають норми міжнародного права у сфері захисту прав людини, міжнародного гуманітарного права та юрисдикція міжнародних судових інстанцій, таких як ЄСПЛ.

Особливістю ухвалення рішень Європейським Судом з прав людини є аналіз кожної ситуації у конкретній справі, конкретному порушенні, визначення відповідальності держави та встановлення заходів індивідуального та загального характеру, які повинна вжити держава для відновлення порушеного права та відшкодування шкоди. На національному рівні держава повинна забезпечити усі доступні механізми захисту, всесторонньо допомагати людям з окупованих територій у захисті їх особистих та майнових права.

Україна вживає належних заходів щодо виконання позитивних дій із захисту прав людини і громадянина на своїй території в умовах міжнародного збройного конфлікту. Про це свідчать прийняті звернення України до міжнародних організацій про системні порушення

¹ Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; Заява Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 04.02.2015 № 145-VIII); Заява Верховної Ради України «Про трагічну загибель людей внаслідок терористичного акту над територією України» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 22.07.2014 № 1596-VII); Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 21.04.2015 № 337-VIII) та ін.

прав людини на територіях під контролем РФ, щодо невизнання Україною легітимності російських органів влади, виборів та референдумів, що проводяться державою-агресором на суверенних територіях України. Такими зверненнями є низка Заяв Верховної Ради України: Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27.01.2015 р. № 129-VIII; Заява "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків" від 21.04.2015 р. № 337-VIII; Заява щодо ескалації російсько-українського збройного конфлікту від 30.03.2021 р. № 1356-IX; Заява у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності незаконних самопроголошених утворень на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України від 22.02.2022 р. № 2093-IX; Заява "Щодо невизнання легітимності так званих місцевих виборів на тимчасово окупованих територіях України - в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі" від 30.09.2020 р. № 932-IX; Заява "Щодо незаконного затримання першого заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу Нарімана Джелялова та інших представників корінного кримськотатарського народу на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя державою-агресором Російською Федерацією" від 10.09.2021 р. № 1749-IX; Заява "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні" від 14.04.2022 № 2188-IX; Заява про необхідність забезпечення відповідальності осіб, винних у вчиненні найтяжчих злочинів за міжнародним правом на території України від 20.03.2023 № 2961-IX тощо.

За роки міжнародного збройного конфлікту Україна подала десять заяв до ЄСПЛ з позовами проти росії. Незважаючи на виключення РФ з Ради Європи, Європейський суд продовжив розгляд міждержавних справ України проти РФ та у 2024 році відбувалася активна комунікація у справах «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами №№ 20958/14 та 38334/18, «Україна та Нідерланди проти Росії» за заявами №№ 8019/16, 43800/14, 28525/20 та 11055/22 та «Україна проти Росії (VIII)» за заявою № 55855/18 [2].

Перші рішення були ухвалені ЄСПЛ по об'єднаним міждержавним справам «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та «Україна проти Росії» № 38334/18 щодо політичних в'язнів [3]. За визначенням ЄСПЛ росія поширила свій «ефективний контроль» на частину території України. Тому саме на росію покладається відповідальність за порушення конвенційних прав і свобод людини і громадянина на окупованих територіях.

У рішенні від 25.01.2023 по справі «Україна та Нідерланди проти Росії», за заявами №№ 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22 (31 третя сторона загалом в об'єднаній справі) ЄСПЛ встановив, що: території на сході України знаходились під юрисдикцією РФ з 11.05.2014; присутність російських військових з квітня 2014 року та широкомасштабне розгортання російських військ найпізніше із серпня 2014 р. [2].

У результаті розгляду справи «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами № 20958/14 та № 38334/18 ЄСПЛ визнав що РФ здійснює ефективний контроль над Автономною Республікою Крим та м. Севастополь з 27.02.2014 р. та визнав прийнятними скарги України про існування адміністративної практики Російської Федерації стосовно порушень прав людини, гарантованих ЄКПЛ та Протоколами до неї, а саме щодо: насильницьких зникнень та відсутності ефективного розслідування у цьому зв'язку (стаття 2); жорстокого поводження (стаття 3); незаконних затримань (стаття 5); поширення законодавства РФ на територію Криму та встановив, що з 27 лютого 2014 року суди, які діють на території Криму, не можуть вважатись такими, що встановлені законом (стаття 6); незаконного автоматичного нав'язування російського громадянства (стаття 8); незаконних обшуків приватного житла (стаття 8); утисків, переслідування та конфіскації майна релігійних організацій, що не належать до Російської православної церкви (стаття 9); припинення діяльності українських медіа (стаття 10); заборони публічних зібрань, а також залякувань та незаконного затримання організаторів демонстрацій (стаття 11); експропріації майна цивільних осіб та приватних підприємств без компенсації (стаття 1 Першого протоколу до Конвенції); заборони української мови в школах та переслідування україномовних дітей у школі (стаття 2 Першого протоколу

до Конвенції); обмеження свободи пересування між АРК та материковою частиною України в результаті фактичного перетворення росією адміністративного розмежування на кордон (між росією та Україною) (стаття 2 Протоколу № 4 до Конвенції); переслідування кримських татар з порушенням статті 14 у поєднанні зі статтями 8, 9, 10 та 11 Конвенції та зі статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції [3].

Також показовим є рішення ЄСПЛ у групі справ «Новая Газета та інші проти Росії» та 161 інша заява. У цих справах росія визнана винною у переслідуванні людей за критику російської армії та війни в Україні [4].

Проблемними аспектами є недоступність органів влади України до реалізації правозахисної діяльності на окупованих територіях, неможливість здійснення ефективного контролю за реалізацією судових, правоохоронних, адміністративних державних функцій на окупованих територіях. Найбільше це стосується реалізації законних процедур здійснення кримінальної юстиції та належної реалізації права на оскарження судових вироків.

Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12.08.2014 № 1632-VII був прийнятий для вирішення проблемних аспектів здійснення судочинства та кримінального слідства на території ведення воєнних дій та здійснення українськими силами оборони антитерористичної операції. До таких територій відносяться Донецька і Луганська області - з 07 квітня 2014 року та Харківська область - з 07 квітня 2014 року до 14 вересня 2014 року [5]. Згідно зазначеного Закону особливості визначення територіальної підсудності визначаються Головою Верховного Суду (ст. 1), підслідність кримінальних правопорушень, вчинених в районі проведення антитерористичної операції, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування визначається Генеральним прокурором (ст. 2). Проте на практиці виникають системні труднощі з реальним забезпеченням реалізації прав людини та їх захистом на тимчасово окупованих територіях, якими фактично є Донецька і Луганська області.

Показовим прикладом є розглянута ЄСПЛ Справа «Хлебик проти України» (Khlebiuk v. Ukraine) (Заява № 2945/16) [6]. За заявою було встановлено, що 1 травня 2010 року заявника було арештовано і залишено під вартою до завершення слідства й судового процесу. 30 квітня 2013 року Алчевський суд Луганської області виніс вирок, а 14 травня 2013 року була подана апеляційна скарга. 15 червня 2015 року матеріали справи були втрачені. Заявник поскаржився, що неспроможність влади прийняти правила і процедури, які дозволили б ефективно розглянути його апеляцію, призвела до порушення статті 6 ЄКПЛ та статті 2 Протоколу № 7 Конвенції. У п. 70 Рішення визначено, що «незаперечним є те, що заявник був спроможний подати апеляцію проти свого засудження, і ця апеляція була прийнята до розгляду по суті. Також незаперечним є те, що головною причиною того, чому справа заявника до цього часу не була розглянута апеляційним судом є те, що матеріали його справи не доступні через воєнні дії на території, яку Уряд не контролює» [6]. Таким чином, ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16) визнав, що Україна вчинила всі можливі позитивні дії, доречні у даній ситуації.

Ця справа стала пілотною для подальшого розгляду аналогічних справ, наприклад «Гранков проти України» (заява № 16800/16), Цезар та інші проти України (заяви №№ 73590/14, 73593/14, 73820/14, 4635/15, 5200/15, 5206/15, та 7289/15) тощо. Найважливішим аспектом є те, що у справі «Хлебик проти України» (Khlebiuk v. Ukraine) (Заява № 2945/16) ЄСПЛ встановив, що за обставин триваючого конфлікту *держав-відповідач (Україна) зробила все можливе для того, аби організувати свою судову систему таким чином, щоб вона відповідала вимогам статті 6 Конвенції. У цій справі Суд також встановив, що Уряд вжив усіх заходів, яких розумно було би від нього очікувати, для того, щоб гарантувати доступ до судової системи мешканцям територій, не підконтрольних Уряду* [8].

Висновки. Україна усіма доступними способами здійснює заходи щодо забезпечення прав людини на окупованих територіях. Слід відзначити, що позитивними діями загального характеру, зафіксованими законодавством України є наступні:

1. Україна визначає, що тимчасова окупація рф територій України, незалежно від її тривалості, є незаконною і не створює для рф жодних територіальних прав;

2. Україна Визначає окремі дати окупації територій, починаючи з 19 лютого 2014 року та веде перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією [7];

3. За державою Україна, територіальними громадами сіл, селищ, міст, розташованих на тимчасово окупованій території, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території;

4. Цілями державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території є: 1) деокупація тимчасово окупованої території; 2) забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у передбаченому законом обсязі; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України (ст. 4-1 Закону № 1207-VII) [1].

ЄСПЛ у своїх рішеннях акцентує увагу на тому, що держава не може бути відповідальною за абсолютну неможливість доступу до правосуддя у зонах збройного конфлікту, але має довести вжиття всіх можливих заходів для збереження судового доступу та захисту прав заявників. Практика ЄСПЛ у наведених у статті справах («Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами № 20958/14 та № 38334/18; «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16); «Гранков проти України» (заява № 16800/16); «Цезар та інші проти України» (заяви №№ 73590/14, 73593/14, 73820/14, 4635/15, 5200/15, 5206/15, та 7289/15) має вагоме значення для формування правових підходів до визначення меж відповідальності держави за виконання своїх зобов'язань у контексті збройного конфлікту та окупації територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
2. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2024 році. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2025/04/01/20250401193752-63.pdf>
3. Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та № 38334/18. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>
4. ЄСПЛ визнав незаконними переслідування людей у рф за критику війни. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/archive/1754703/>
5. Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення. Служба безпеки України; Наказ від 07.10.2014 № 33/6/а. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0033950-14#Text>
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16). URL: <https://rm.coe.int/case-of-khlebyk-v-ukraine-1-ukr-ed/1680738311>
7. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text>
8. ЄСПЛ не знайшов порушення у справі за скаргами пенсіонерів з м. Донецька щодо доступу до суду. Press Release issued by the Registrar of the Court. ECHR 061 (2018) 13.02.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-6005543-7695523&filename=Judgment%20Tsezar%20and%20Others%20v.%20Ukraine%20%28Ukrainian%20version%29.pdf>